

ڈاکٹر معین الدین عقیل :

ایلیٹ اور سید احمد خاں

ہنری میرز ایلیٹ (Henry Miers Elliot) ۱۰ بنیادی طور پر مؤرخ، ماهر لسانیات اور ماهر نسلیات تھا، لیکن اپنی مرتبہ "The History of India as told by its own Historians" کی وجہ سے خاصی شہرت کا حامل ہے۔ ۳ یہ تالیف اس کے

۱- ۱۸۵۳-۱۸۵۸ء، اس کے حالات زندگی، اس کی مرتبہ "The History of India as told by its own Historians" کی پہلی جلد (لندن، ۱۸۶۷ء) ص xxxix-xxviii; نیز "Dictionary of Indian Biography" مرتبہ: سی۔ای۔بک لینڈ (C.E. Buckland)، (لندن، ۱۹۰۶ء) ص ۱۳۵-۱۳۶ میں شامل ہیں۔

۲- آٹھ جلدیں، مطبوعہ: لندن ۱۸۶۷-۱۸۷۷ء، نیز عکسی اشاعت، لاہور، ۱۹۷۶ء۔

۳- اس کے علاوہ ایلیٹ کی تصانیف یہ ہیں:

۱- "Bibliographical Index to the Historians of

Mohammadan India، مطبوعہ: ۱۸۴۹ء، اس کی آٹھ

جلدوں میں ضخیم تاریخ ہند، اسی کی توسیعی صورت ہے۔

۲- "Supplement to the Glossary of Indian Terms"

مطبوعہ: ۱۸۴۶ء۔

۳- "Memoirs of the history, folklore and distributions

of the races of the N.W.P." مطبوعہ: ۱۸۶۹ء

اسے جان بیمز (John Beams) نے مرتب کہا تھا۔

انتقال کے بعد پروفیسر جان ڈاؤسن (John Dowson) نے نظر ثانی کے بعد مرتب کی تھی۔ اس تاریخ کو مسلم عہد کی تاریخ ہند کے ایک بنیادی مصدر کی حیثیت حاصل ہے۔ ایلٹ نے اسے معاصر تاریخوں اور ان کے اقتباسات کی مدد سے مرتب کیا تھا۔ اپنے اس کام کے لیے اس نے ہر عہد کی کتب تاریخ کو جمع کرنے کا اہتمام کیا تھا۔ اور اس میں اسے کامیابی بھی حاصل ہوئی تھی۔ اس کام کے علاوہ بھی اسے تاریخی کتابیں اور مخطوطات جمع کرنے کا شوق تھا اور وہ مختلف ذرائع سے ہندوستانی تاریخ سے متعلق مخطوطات کی تلاش و جستجو میں رہتا تھا۔ ۲۔

ایلٹ ۱۸۲۶ء میں ہندوستانی سول سروس میں داخل ہوا تھا۔ یہاں ایسٹ انڈیا کمپنی کی ملازمت کے دوران اسے اعلیٰ مناصب حاصل رہے۔ وہ اولاً شمال مغربی صوبے میں تعینات رہا، پھر بورڈ آف ریونیو کا سیکرٹری اور ۱۸۳۷ء میں حکومت ہند کا فارن سیکرٹری مقرر ہوا۔ پنجاب میں اسے لارڈ ہنری ہارڈنگ

۱۔ ۱۸۲۰ء-۱۸۸۱ء، اولاً یونیورسٹی کالج لندن میں اور پھر

۱۸۵۵ء سے ۱۸۷۷ء تک اسٹاف کالج سینڈ ہرسٹ میں ہندوستانی کا

پروفیسر رہا۔ ہندوستان کی تاریخ اور لسانیات پر کئی کتابوں کا

مصنف ہے۔ حالات کے لیے: بک لینڈ، تصنیف مذکور، ص ۱۲۳

۲۔ اس کے انتقال کے بعد اس کی بیوی کی فرمائش پر ایلٹ کے

رفیق کار اور معروف مستشرق الوائیس اسپرنگر (Aloys Sprenger)

نے ایلٹ کے جمع کردہ مخطوطات کی ایک فہرست

”Journal of the Asiatic Society Bengal“ میں شایع

کرادی تھی۔ (شمارہ ۳، ۱۸۵۴ء، ص ۲۲۵-۲۶۳)۔

(James Dalhousie) اور لارڈ جیمز ڈلہوزی (Henry Hardinge)

کی نیابت حاصل رہی۔ اپنی مقتدر حیثیت کی وجہ سے مخطوطات جمع کرنے کے اپنے شوق میں اسے سہولتیں حاصل رہیں۔ اس کے شوق کو دیکھ کر لوگ خوشامد اور خوشنودی کے حصول کی خاطر اسے کتابیں نذر کرتے تھے۔ مرزا وصی علی خان (مدار الممام اودھ) نے شاہی کتب خانے کی کئی کتابیں اسے تحفہً پیش کی تھیں۔

سید احمد خاں بھی تاریخی کتابوں کی فراہمی میں ایلٹ کے معاون رہے ہیں۔ خود سید احمد خاں نے بھی ”تاریخ فیروز شاہی“ کی تصحیح کے لیے اس کے جو نسخے جمع کیے تھے، انہیں ایک نسخہ ایلٹ سے بھی دستیاب ہوا تھا۔ ۲۔ سید احمد خاں کے ایک مکتوب سے، جو انہوں نے ایلٹ کو لکھا تھا، اس بارے میں واضح شہادت ملتی ہے کہ ایلٹ سید احمد خاں سے کتابوں کی فراہمی

۱۔ سید کمال الدین حیدر ”قیصر التواریخ“ جلد دوم (لکھنؤ ۱۹۰۷ء)

ص ۵، لکھنؤ کے ایک باشندے مرزا محسن سے اس کا کتب خانہ، جو اصلاً اس کے والد مرزا محمد جعفر کی ملکیت میں تھا، اس کے انتقال کے بعد اس کے کتب خانے کی تاریخی کتابیں ایلٹ نے وزیر اودھ نواب علی نقی خاں کی وساطت سے بھی حاصل کرنے کی کوشش کی تھی۔ مکتوب برکت علی بنام اشپرنگر، تاریخ ندارد، مشمول ”ایک نادر مجموعہ“ مکاتیب“ مرتبہ: محمد اکرام چغتائی، قسط ۸، مہماہی ”اردو“ شمارہ ۳، ۱۹۸۶ء، ص ۳۸۶

۲۔ الطاف حسین حالی: ”حیات جاوید“ (دہلی، ۱۹۳۹ء) حصہ

اول، ص ۹۵۔

میں مدد لیتا رہا۔ ۱۔ سید احمد خاں نے ۱۸۳۸ء میں ایسٹ انڈیا کمپنی کی ملازمت اختیار کی۔ ۲۔ وہ اس ملازمت کے دوران فروری ۱۸۳۹ء تک دہلی میں، جنوری ۱۸۴۲ء تک مین پوری میں، اس کے بعد فروری ۱۸۴۶ء تک فتح پور سیکری میں اور ۱۸۴۶ء سے ۱۸۵۴ء تک دہلی میں رہے۔ ۳۔ اس ملازمت کے دوران ان کے روابط اعلیٰ مناصب کے انگریزوں سے استوار ہوئے، جن میں سے بعض اپنے علمی و تصنیفی مشاغل کی وجہ سے بھی پہچانے جاتے ہیں۔ مثلاً سر رابرٹ ہیملٹن (Robert Hamilton)، جس نے ”آثار الصنادید“ کا انگریزی میں ترجمہ شروع کیا تھا۔ ۴۔ اور ایڈورڈ ٹامس (Edward Thomas) جو ”آثار الصنادید“ کی دوسری ترمیم شدہ اشاعت کا محرک تھا۔ ۵۔ اور اسی کی تحریک پر سید احمد خاں قیام لندن کے دوران ایتھینیئم کلب (Athenaeum Club) کے اعزازی رکن بنائے گئے۔ ۶۔ اور یہ ایلٹ کی مذکورہ تاریخ ہند کی اشاعت کا مقصد بھی تھا۔ ۷۔ سید احمد خاں سے زیادہ قریبی روابط رکھتے تھے۔

- ۱۔ ۷ ستمبر ۱۸۴۷ء، مخزونہ: ”Elliot Collection“، برٹش میوزیم، لندن، ۲۰۶۵، Or. ص ۷۰ الف۔ ۷۱ الف
- ۲۔ حالی، تصنیف مذکور، ص ۴۲
- ۳۔ ایضاً، ص ۴۲-۴۶، اس عرصے میں صرف دو مرتبہ: ۱۸۵۰ء میں اور ۱۸۵۳ء میں روہتک جانے کا اتفاق ہوا۔ ایضاً ص ۴۶
- ۴۔ ایضاً، ص ۴۹-۵۰
- ۵۔ ایضاً، ص ۴۹، ۵۲، ۹۵
- ۶۔ ایضاً، ص ۱۳۹
- ۷۔ ملاحظہ فرمائیے، ایلٹ کی تاریخ ہند، جلد ۱ میں اس کا تحریر کردہ پیش لفظ، ص ۷-۷۱

ایلیٹ ۱۸۲۶ء میں ہندستان آنے کے بعد ۱۸۴۷ء تک بریلی، مرادآباد اور دہلی میں تعینات رہا۔ ۱۸۴۶ء میں اس کی تالیف ”Supplement to the Glossary of Indian Terms“ کی پہلی جلد شایع ہوئی، جس کی تالیف میں ہندستانی افسروں اور اداروں نے اس کی مدد کی تھی۔ ۲۔ سید احمد خاں کی اولین تاریخی تصنیف ”جام جم“ ۱۸۴۰ء میں شائع ہوئی، جو خاندانِ مغلیہ کے ۳۳ حکمرانوں، امیر تیمور سے بہادر شاہ ظفر اور سید اور افغان حکمرانوں کے تذکرہ اور تمام بنیادی معلومات پر مشتمل تھی۔ خاتم میں سید احمد خاں نے اس کتاب کے مآخذ کی ایک فہرست بھی درج کی تھی۔ چنانچہ ایلیٹ نے اپنے مبسوط منصوبہ تاریخِ ہند کی تالیف کے لیے اس فہرست میں درج کتابوں کی تلاش شروع کردی تھی۔ اس نے سید احمد خاں کی تصنیف ”آثارالصنادید“ کو بھی پسندیدگی کی نظروں سے دیکھا تھا۔ ۳

”جام جم“ کے مآخذ کے تعلق سے ایلیٹ نے سید احمد خاں سے اپنی نجی مراسلت میں ان مآخذ کے مندرجات اور ان کے مالکوں کے بارے میں استفسار کیا تھا، کیونکہ ایلیٹ کے خیال میں مآخذ کی فہرست میں درج بعض تصانیف سے مذکورہ حکمران یا اس کے دور کی بیان کردہ تفصیلات اخذ نہیں ہوتیں۔ ۴، سید احمد خاں اور ایلیٹ کے درمیان ہونے والی مراسلت اب یکجا دستیاب نہیں،

۱۔ جان ڈاؤسن، جلد اول، ص XXIX

۲۔ ایضاً۔

۳۔ ایضاً، جلد ۸، ص ۴۳۱۔

۴۔ ایضاً، ص ۴۳۰-۴۳۱۔

لیکن سید احمد خاں کے مذکورہ مکتوب میں ایلٹ کے دریافت کردہ امور کی کچھ وضاحت موجود ہے۔ اور اس مکتوب سے ان دونوں کے علمی روابط کی ایک تصویر بھی سامنے آتی ہے۔ یہ فارسی خط اور اس کے ساتھ ہمرشتہ غیر مطبوعہ تحریریں ذیل میں پیش کی جاتی ہیں ۱۔ یہ اس لحاظ سے اہم ہیں کہ ان سے ایک طرف سید احمد خاں اور ایلٹ کے مابین روابط کا اندازہ ہوتا ہے اور سید احمد خاں کا تحریر کردہ اولین دستیاب خط سامنے آتا ہے ۲۔ اور دوسری طرف مخطوطات کی فہرست سازی میں سید احمد خاں کے اسلوب اور معیار کا اندازہ ہوتا ہے، جب کہ اس وقت تک ہند فارسی مخطوطات کی وضاحتی فہرست سازی کی محض اکا دکا مثال موجود تھی ۳۔

۱۔ قبل ازیں، محض اس خط کا ایک آزاد انگریزی ترجمہ :

“Muslim University Journal” شماره ۲، ۱۹۳۵ء، ص

۱۶۹-۱۷۳ میں اشرف علی خاں نے شائع کیا تھا۔

۲۔ جب کہ مولوی سید بندہ علی کے نام ان کا تحریر کردہ خط

مورخہ ۳ جنوری ۱۸۴۹ء اولین دستیاب خط تھا : مشمول

”مکتوبات سر سید“ جلد اول، مرتبہ اسماعیل ہانی پتی (لاہور،

۱۹۷۶ء) ص ۱۵۰-۱۵۱

۳۔ مثلاً چارلس اسٹوارٹ (Charles Stewart) کی مرتبہ۔

“A Discriptive Catalogue of the Oriental Library of

the Late Tippoo Sultan” (کیمبرج، ۱۸۰۹ء) یا ۱۸۳۷ء

میں ظہور علی بریلوی کی مرتبہ : ”فہرست کتب قلمی و مطبوعہ

کتب خانہ ایشیائیک سوسائٹی۔۔۔۔۔ مع کتب خانہ فورٹ ولیم۔۔۔

(بقیہ حاشیہ اگلے صفحے پر)

(۷ الف) بندگان عالی متعالی جناب خداوند نعمت مناخرمان دام اقبالہم
بعد عرض میرساند

دو قطعہ پروانہ کرامت شہامہ یکی بحکم خرید حوالہ کردن
کتاب ”مخزن افغانی“ - ۱ یہ لالہ چنی لعل - ۲ و دومی بارشاد

(صفحہ ۳۷۸ کا بقیہ حاشیہ)

کلکتہ...“ (کلکتہ، ۱۸۳۷ء) یا پھر متعدد قلمی فہارس،
جن کی نشاندہی چارلس ریو (Charles Rieu) کی ”Catalogue
of the Persian Manuscripts in the British Museum“
جلد سوم (لندن، ۱۸۸۳ء) ص ۱۰۳۷ ب، ۱۰۵۹ ب تا ۱۰۶۲ ب
سے ہوتی ہے۔

۱۔ مصنف خواجہ نعمت اللہ ہروی - ایلیٹ نے اس تصنیف کا نام
”مخزن افغانی و تاریخ خان جہان لودی“ تحریر کیا ہے
(جلد پنجم، ص ۶۷) جب کہ یہ ”تاریخ خان جہانی و
مخزن افغانی“ کے نام سے معروف ہے۔ سی اے اسٹوری
”Persian Literature“ C.A. Story جلد اول (لندن،
۱۹۵۳ء) ص ۳۹۳، مطبوعہ، مرتبہ ایس ایم امام الدین،
دو جلدیں، (ڈھاکا، ۱۹۶۰ء) اردو ترجمہ ڈاکٹر بشیر حسین
(لاہور ۱۹۷۸ء)

۲۔ ایلیٹ نے اس شخص سے بھی امپریل لائبریری دہلی میں
موجود چند تاریخی مخطوطات کے بارے میں استفسار کیے
تھے، جوابات مخزنہ ذخیرہ ایلیٹ، برٹش میوزیم لندن،
Or. 2073، فولیو ۳۷-۳۸، ممکن ہے یہ وہی شخص ہو جس
کا نام بطور وقائع نویس اور ۱۸۵۷ء کی جنگ آزادی کے دوران
انگریزوں کے ایک مخبر کی حیثیت میں ملتا ہے مثلاً چارلس ہال
(بقیہ حاشیہ اگلے صفحے پر)

بدست آوری کتب مندرجہ خاتمہ ”جام جم“ - ۱ بارقہ ورود افکنده معزز و ممتاز گردانید۔ حسب الحکم حضور فیض ظہور کتاب ”مخزن افغانی“ از حافظ برکت اللہ سوداگر خرید ساختہ حوالہ چنی لعل صاحب نمودم و یک قطعہ رسید قیمت آن حوالہ لالہ صاحب موصوف نمودہ۔ قطعہ ثانی لف عریضہ ہذا ارسال حضور بندگانِ عالی میدارم و فدوی عقیدت زین بدل جان بل بہم تن قد تلاش و تجسس کتب ہائے مطلوبہ حضور عالی معروف است و ہرچہ بدست می آید اطلاع آن بحضور میسازد و سعادت ابدی ازاں می اندوزد و نیز لالہ چنی لعل صاحب حسب الحکم حضور از فدوی استفسار نشان و طریق دستیابی کتب مندرجہ خاتمہ ”جام جم“ نمودند۔ چنانچہ بابت کتاب ”تاریخ فیروز شاہی“ تصنیف مولانا ضیاء الدین برنی کہ از سہو کاتب در خاتمہ کتاب ”جام جم“ عزیزالدین تحریر شدہ۔ و کتاب ”تاریخ افغانان“ تصنیف حسن خان افغان - ۲ و مسودہ تاریخ مصنف مولوی

(صفحہ ۳۶۹ کا بقیہ حاشیہ)

”History of Indian Mutiny“ (C. Ball) (لندن، سنہ ندارد) جلد اول، ص ۱۰۱، ایچ ایل او گیریٹ (H.L.O. Garret) ”Trial of Mohammad Bahadur Shah“ (لاہور، ۱۹۳۲ء) ص ۱۴۱-۱۴۲، میرزا حیرت دہلوی ”چراغ دہلی“ حالہ عکسی اشاعت (دہلی، ۱۹۸۷ء) ص ۱۸۰-۱۸۱ و نیز اس کا روز نامہ ”واقعات دہلی“، ۱۲ مئی ۱۸۵۷ء سے ۲۰ مئی ۱۸۵۷ء تک، مشمول: ایضاً ص ۶۹-۸۱، بہاں اسے پیشہ کے لحاظ سے بساطی کہا گیا ہے۔

۱- تصنیف سید احمد خان، مطبوعہ اکبر آباد، ۱۸۳۰ء۔

۲- حسین خان افغان، بحوالہ ”جام جم“ مشمول: ”مقالات سر سید“ مرتبہ اسماعیل پانی پتی، جلد ۱۶، لاہور، ۱۹۶۵ء ص ۷۳۔

خلیل اللہ خان صاحب ۱۔ و "اقبال نامہ" جہانگیر ۲۔
 المشتہر ۳۔ "چار گلشن" ۳۔ و "تاریخ چغتائی" ۴۔ و "چکنامہ" ۵۔
 و شجرہ مؤلف مرزا عبید اللہ خان و "فوائد الفواد" ۶۔ کہ جملہ
 ہشت کتاب شدند، پتم و نشان آن از جائیکہ تردد فدوی
 (۷۰ ب) بہم رسیدہ بودند نویساندہ دارم و فدوی نیز سعی در بہم
 رسانی۔ آن منہماہم و لالہ صاحب موصوف نیز سعی اند ہر گاہ بدست
 می آیند فی الفور اطلاع آن بحضور می کنم و تاریخ شیخ عبدالحق
 محدث دہلوی کہ از نزد مفتی اکرام الدین خان ۷۔ صاحب
 بدست فدوی آمدہ بود زبانی لالہ چنی لال ۸۔ صاحب معلوم شد
 کہ کتاب مذکور روانہ حضور ہندگان عالی کردید و سوائے آن ہر
 قدر کتب کہ دریں عرصہ بدست فدوی آمدہ اند۔ فہرست آن مع
 نقل مقامات لب عریضہ ہذا روانہ حضور است و عنقریب فہرست
 دیگر روانہ خواہم ساخت و جملہ حالات کتب مندرجہ نقش ملفوف

- ۱۔ صدر امین دہلی: سید احمد خاں کے خالو، "جام جم" ص ۷۷
- ۲۔ تصنیف۔ معتمد خاں۔
- ۳۔ "چہار گلشن"، "جام جم" ص ۷۳
- ۴۔ تصنیف شیخ عبدالحق محدث دہلوی۔
- ۵۔ "جنگ نامہ"۔
- ۶۔ تصنیف امیر حسن معجزی دہلوی۔
- ۷۔ اس وقت دہلی کے صدر امین تھے۔ بحوالہ مرزا نصیر الدین
 "وقائع نصیر خانی" مشمول "علم و عمل" (وقائع عبدالقادر خانی)
 مترجم و مرتبہ محمد ایوب قادری، کراچی ۱۹۶۱ء، ص ۵۳، ۵۶۔
- ۸۔ سید احمد خاں نے اسے یہاں چنی "لال" لکھا ہے، جبکہ پوشتہ
 چنی لعل لکھا ہے۔

از ملاحظه آن بحضور واضح خواهد شد - لیکن عرض حال بعض کتب
 ها مندرج نقش مذکور بحضور ضرور است - اول این که هر چهار
 جلد "اکبرنامه" - ۱ - بطریق و بمعرض بیع نزد فدوی رسیده اند
 و کتاب مذکور اگرچه نوشته جدید است لیکن خوش خط و واضح و
 اسلوب خوب نوشته و مالک آن میگوید که این کتاب از کتابی که
 منجم کتب هائے کتب خانہ * بادشاهی نقل شده بود و منقول عهد
 آن محرره قریب قریب عهد جهانگیر بود - والله اعلم -

غرض که این چهار دفتر بسیار خوب اند و معلوم میشود که
 دفتر اول و دوم را مقابل هم نموده اند و قیمت آن هم مناسب بلکه
 ارزان است - یعنی مالک آن فروختن آن بقیمت پنجاه و پنج روپیه
 راضی است - لهذا آن هر چهار جلد را بانظار رسیدن جواب
 عریضه هذا نزد خود داشته بحضور اطلاع نموده ام - امید که
 هرچه مرضی مبارک باشد باطلاع آن سرفرازی بخشیده آمد - دوم این
 که این "چهار گلشن" که در نقش مندرج است آن نیست که ذکر
 آن در خاتم "جام جم" مندرج است - بلکه این کتاب دیگر است
 و هر گاه آن کتاب بدست خواهد آمد باطلاع حال آن خواهد پرداخت -
 سویم این که "تاریخ سلاطین" که در نقش مندرج است
 از اول و آخر ناقص است - بتحقیق معلوم نیست که کدام
 کتاب است - لیکن هر جلد آن همین نام مندرج بود - لهذا از همین
 نام بحضور اطلاع نمودم -

امید دارم که جواب عریضه هذا مع نمیر اجزائے کتاب
 "آثار الصنادید" مرحمت شود تا بمالک کتاب "اکبرنامه" جواب داده آید و

(۳۷۳)

بقیم کتاب ”آثار الصنادید“ (۱ الف) بحضور اقدس روانہ شود۔
زیادہ حد ادب آفتاب حشمت و اقبال تابان و درخشاں باد۔
فقط

عرض

فدوی سید احمد خان منصف خاص

شاہجہاں آباد

معروضہ ہفتم ماہ ستمبر سنہ ۱۸۳۷ء

(۲ الف) فہرست ۱۔ کتب تواریخ مطلوبہ جناب فیض مآب
مسٹر ہنری میرز ایلٹ صاحب بہادر دام اقبالہم مکرر
اعظم محکمہ محشم نواب گورنر جنرل بہادر دام حشتم
مرسلہ سید احمد خان منصف دہلی

نام کتاب : سرآت آفتاب نما قلمی
تقطیع :

طول ۹ انچہ، (کذا)

عرض ۶ انچہ

حجم ۴ انچہ

تعداد صفحات : ۱۰۴۰

تعداد سطر ہر صفحہ : ۱۵

کامل یا ناقص : کامل

نام مصنف : عبدالرحمن المخاطب ۲ شاہنواز خان باسمی

۱۔ فی الاصل اس فہرست کی ترتیب افقی تھی، اسے یہاں سہولت
کی خاطر عمودی ترتیب بنا دیا گیا ہے۔

ممنوعه در کتاب: سبت یکم شهر شعبان سنه ۲ جلوس اکبر شاه ثانی

مطابق ۱۲۲۳ هجری

کیفیت حالات از کدام سنه تا کدام سنه:

مقدم در باب فضیلت و حاجت علم تاریخ و ابتدای
زمان اختراع این فقط جلوه اول مشتمل برشش تجلی -
تجلی اول در بیان ظهور آفرینش - تجلی دوم
در ذکر انبیا مرسل و غیر مرسل و اولوالعزم و غیره
علیه السلام - تجلی سوم در ذکر خاتم النبیین و
اشرف المرسلین و اولاد و امجاد و ازواج عصمت مزاج
و خلفا با صفا و دیگر اصحاب با صواب آنحضرت
رضوان الله علیهم اجمعین - تجلی چهارم در احوال
صوفیه صافیه و علما و حکما و شعرا و گروهی که
خود را در درویشان می شمارند و با ایشان نسبت
ندارند و صاحب مذاهب باطله آمد مثل مداریان و
جلالیان و غیرهما - تجلی پنجم در بیان ملوک عرب
و عجم و راجهای هند - تجلی ششم در اوصاف
سلاطین گورگانه خلدالله ملکهم و امرا و وزرا
ایشان و نعم پردازان -

جلوه دوم مشتمل بر هشت تجلی - در هفت
تجلی ذکر اقالیم سبع - در تجلی هشتم ذکر
بحار سبع -

خاتم در عجایب و غرایب و نوادر تحایف
و فواید متفرقه -

(۳۷۵)

نام کتاب : خلاصہ التواریخ قلمی

تقطیع :

طول : ایک فٹ

عرض : ۶ انچ

حجم : ۴ انچ

تعداد صفحات : ۸۳۳

تعداد خط ہر صفحہ : ۱۹

کامل یا ناقص : کامل

نام مصنف : سراج رائے کھتری

سنہ تحریر کتاب : یازدہم شعبان سنہ ۱۲۵۵ جلوس شاہ عالم مطابق

۱۱۹۷ ہجری

کیفیت حالات از کدام سنہ تا کدام سنہ :

از ابتدائے راجہ جدہشتر لغایت حکومت رائے پتھورا

و ذکر سلاطین مسلمان از ابتدائے ناصرالدین سلطان

سیکتگین لغایت وفات اورنگ زیب عالمگیر یعنی

لغایت ہست ہشتم ذیقعدہ سنہ ۱۱۸۱ ہجری -

(۷۲ ب)

نام کتاب : تکملہ خلاصہ التواریخ قلمی

تقطیع :

طول : ایک فٹ

عرض : ۶ انچ

حجم : ۴ انچ

تعداد صفحات : ۵۰

تعداد سطر هر صفحه : ۱۹

کامل یا ناقص : کامل

نام مصنف : جسپت رائے کھتری

سنه تحریر کتاب : بست یکم شعبان سنه ۱۲۵۵ جلوس شاه عالم مطابق

۱۱۹۷ هجری نوشته دست مصنف

کیفیت حالات از کدام سنه تا کدام سنه :

حالات از جلوس محمد معظم بهادر شاه لغایت

سلطنت محمد شاه بادشاه تا وقت دفن -

نام کتاب : دفتر اول اکبر نامہ قلمی

تقطیع :

طول : ایک فٹ

عرض : ۸ انچہ

حجم : ۴ انچہ

تعداد صفحات : ۷۹۰

تعداد سطر هر صفحه : ۱۱

کامل یا ناقص : کامل

نام مصنف : شیخ ابوالفضل

سنه تحریر کتاب : ۱۸۴۴ عیسوی

کیفیت حالات از کدام سنه تا کدام سنه :

ذکر ولادت اکبر و بیان نسب او از حضرت آدم

علیہ السلام لغایت آخر سلطنت نصیرالدین ہمایوں شاه

نام کتاب : دفتر دوم اکبر نامہ قلمی

تقطیع :

(۳۷۷)

طول : ایک فٹ

عرض : ۸ انچ

حجم : ۴ انچ

تعداد صفحہ : ۷۵۵

تعداد سطر ہر صفحہ : ۱۱

کامل یا ناقص : کامل

نام مصنف : شیخ ابوالفضل

سنہ تحریر کتاب : ۱۸۴۴ عیسوی

کیفیت حالات از کدام سنہ تا کدام سنہ :

از ابتدائے جلوس اکبر لغایت آخر سال ہفتم جلوس

از دور دوم مع خاتم آن دفتر

نام کتاب : دفتر سویم اکبر نامہ قلمی

تقطیع :

طول : ایک فٹ

عرض : ۸ انچ

حجم : ۴ انچ

تعداد صفحہ : ۲۱۲

تعداد سطر ہر صفحہ : ۱۱

کامل یا ناقص : کامل

نام مصنف : شیخ ابوالفضل

سنہ تحریر کتاب : ۱۸۴۴ عیسوی

کیفیت حالات از کدام سنہ تا کدام سنہ :

از ابتدائے سال ہجدهم جلوس از دور دوم لغایت

آخر سال چهل و هشتم سال دی از دور چهارم

نام کتاب : دفتر چهارم اکبر نامہ کہ آنرا تکملہ اکبر نامہ
نیز می گویند قلمی

تقطیع :

طول : ایک فٹ

عرض : ۸ انچہ

حجم : نیم انچہ

تعداد صفحہ : ۲۰۲

تعداد سطر ہر صفحہ : ۱۱

کامل یا ناقص : کامل

نام مصنف : عبدالصمد ابن افضل محمد جامع انشاء ابو الفضل

سنہ تحریر کتاب : ۱۸۴۳ عیسوی

کیفیت حالات از کدام سنہ تا کدام سنہ :

از ابتدائے سال چهل و ہفتم جلوس یعنی سال ہجری

از دور چهارم لغایت وفات اکبر

... راجہ جدهشتر تا شاہجہاں

(۷۳ الف)

نام کتاب : چہار گلشن

تقطیع :

طول : ۱۱ انچہ

عرض : ۶ انچہ

حجم : ۱ انچہ

تعداد صفحہ : ۶۴۲

تعداد سطر ہر صفحہ : ۱۴

ناقص یا کامل : کامل

نام مصنف : رائے چترسن

سنہ تحریر کتاب : یازدہم شہر رجب سنہ قطع شد

کیفیت حالات از کدام سنہ تا کدام سنہ :

گلشن اول : در احوال راجہ ہا و بادشاہان

گلشن دوم : در بیان صوبجات جنوب یعنی
مملکت دکن

گلشن سوم : در بیان مسافت و منازل چہار سوے
از شاہجہاں آباد دہلی

گلشن چہارم : در ذکر سلاسل فقرأ و درویشان

نام کتاب : مخزن المفتوح قلمی

تقطیع :

طول : ۸ انچہ

عرض : ۶ انچہ

حجم : ۳ انچہ

تعداد صفحہ : ۲۳۰

تعداد سطر ہر صفحہ : ۱۱

کامل یا ناقص : کامل

نام مصنف : بہگوان داس ہندت شیو پوری

سنہ تحریر کتاب : تاریخ تحریر از آخر کتاب مندرج نیست لیکن در

زمان تصنیف نوشتہ شدہ باشد۔ و چہ عجب کہ در زمانہ

مصنف کہ در عہد اکبر شاہ ثانی بود نوشتہ شدہ باشد۔

کیفیت حالات از کدام سن تا کدام سن:

متضمن حالات جنگ جنرل لیک صاحب بهادر و جنرل
لونی اختر - ۱ صاحب بهادر با مرهٹھا -

نام کتاب : تاریخ سلاطین هند یا بادشاہان ہند قلمی
تقطیع :

طول : ۸ انچہ

عرض : ۵ انچہ

حجم : ۱ انچہ

تعداد صفحہ : ۴۵۳

تعداد سطر ہر صفحہ : ۱۴

کامل یا ناقص : از اول و آخر ناقص

نام مصنف : نظام الدین احمد

سنہ تحریر کتاب : —

کیفیت حالات از کدام سن تا کدام سن:

طبقہ اول از اول ناقص است - لیکن از سلطنت سلطان

رضہ تا خسرو ملک موجود - طبقہ دوم در ذکر

سلاطین دہلی از سلطان محمد معزالدین بن سام

لغایت سلطنت اکبر شاہ - طبقہ سوم سلاطین دکن

از سلطنت علاءالدین حسن لغایت سلطنت محمد علی

قطب الملک طبقہ چهارم سلاطین گجرات از سلطنت

تاتار خان لغایت سلطان مظفر -

طبقہ چهارم ۲۰ در ذکر سلاطین مالوہ از سلطنت *

۱- اختر لونی Ochterlony

۲- بہان 'طبقہ چهارم' دوبارہ لکھ دیا گیا ہے -

دلاور خان تا سلطنت باز بہادر۔ طبقہ ہنجم در ذکر
 سلاطین ہنگام از سلطان فخرالدین تا نصیب شاہ۔
 طبقہ ششم در ذکر سلاطین شرقیہ از سلطان مبارک
 شاہ تا سلطان حسین۔ طبقہ ہفتم در ذکر سلاطین
 کشمیر از سلطان شمس الدین الطاہر تا سلطنت
 علی یوسف۔

باقی ناقص۔ ۱

نقل مقامات از "مرآت آفتاب نما"

بسم اللہ الرحمن الرحیم

(۴ الف) مقالی کہ خوشابی لاکھی تہلالی الفاظ آبدارش
 آرائش افسر سلطان معین تواند نمود ستایش صانعی کہ برناظران صحایف
 معارف از گردش صفایح لیل و نہار چون ورق گردانی رسایل ہا سباقی
 مضمون بوقلمونی زمانہ عذار واضح فرمود و کلامی کہ شادابی جواہر
 و زواہر کلمات ہر انوارش و زیبایش دیہیم خاقان بیان تواند فرمود
 نیایش عالمی است کہ بر ماہران دفاتر حقایق از مشاہدہ رنگا رنگی
 نسخہ روزگار چون مطالعہ کتب ہدراخلق معنی کونا گونی این
 کارخانہ بیمدار۔

اما بعد

بندہ درگاہ آن فدوی بارگاہ ہادشاہ اضعاف العباد قادر قوی عبد الرحمن
 مخاطب بشاہنواز خان ہاشمی بنیانی ثم الدہلوی بعرض ارباب دانش و

۱۔ یہ کتاب "طبقات اکبری" ہے، جو ممکن ہے اس وقت تک سید
 احمد خان کی نظر سے نہ گزری ہو۔ اگرچہ یہ پہلی مرتبہ لکھنؤ
 سے ۱۸۷۰ء میں شائع ہوئی، لیکن اس کے متعدد قلمی نسخے
 عام رہے ہیں۔

اصحاب بهش میرماید که چون سالها این بی بضاعت بموانست کتب التواریخ نشستم و مدتی این بی استطاعت بمارست این فن استخوان شکستم اراده باستفاده بدان متعلقی داشت و عزم بالجزم بران میماشت که کتابی درین فن لطیف و رسال درین علم شریف ترتیب دهد که اشتغال داشته باشد بر احوال ابتدای افرینش و ارباب . . .

از مقام جلوس شاه عالم

ابوالمظفر جلال الدین محمد حضرت شاه عالم بادشاه غازی خلد الله ملکهم بن عزیزالدین عالمگیر بادشاه ملقب بحضرت عرش منزل بن معزالدین بادشاه باید دانست که ولادت باسعادت بتاریخ هفتم شهر ذیعبده سنه یکهزار و یکصد و چهل هجری نبوی گردید جناب حضرت عرش منزل را از آنجا که ضمیر روشن و دل آگاه بود انوار اقبال و آثار اجلال از جبین مبینش مشاهده فرموده رافت و شفقت از جمله اولاد نسبت بان ذات قدسی صفات زیاده و بیشتر میفرمودند که درین اثنا آمد آمد احمد شاه درانی غلبه انداخت دستور مقهور راه فرار اختیار کرده در بهرت پور پناه برد چون شاه مذکور وارد (۴۷ ب) دارالخلاف شد و رسم ملاقات بحضرت عرش منزل بمیان آمد آنجناب را که مهین پور خلافت بود از طرف عرش منزل . . .

نقل از آخر کتاب

النهی بحق محمد شاه لولاک و بتصدق احمد شهنشاه ما عرفناک و به ارواح پاک اصحاب کبار با شتاک و ارواح آل اطهارین خرف ریزه چند که با چندین تردد و تلاش فتره فتره از صفایم کتب معتبره بهم رسیده آمد در نظر پسند جوهریان رستم (به) بازار نکتہ دانی در آمده بمقتاب لائلی متالی بحر زخار معانی و همرنگ جواهر زواهر معدن هم دانی با دوا این گلدسته گلشن همیشه بهار بایاری استحسان

سخن منجان و شخوار پسند مر سبز و شاداب بوده معبر ساز مشام
مشتاقان نافه سخن و معطر فرمائی دماغ طالبان شمایم معانی سواد
بالنون والصاد -

نقل از کتاب "خلاصه التواریخ"

بسم الله الرحمن الرحيم

نقاش نگار خانہ کائنات و مصور کار گاه ممکنات چون اقتضائے
آن کرد کم صور پیرائے عجائب ابداع و چهره آرایے غرائب اختراع
کردد لوحات آرائی عناصر اربع را باوجود تضاد فطری تعالف
نظری باهم امتزاج و اختلاط داده -

نقل از خاتمه کتاب

آخر الامر بتاريخ بیست هشتم ذیقعده سنہ ۱۱۸۱ بعد انتظام
ممالک روز جمعہ دو گھڑی از دوپہر گزشتہ حضرت بادشاہ جنت
آرامگاہ در عمر نود و یکسال و ہفتہ او زو دو گھڑی پیمانہ ہستی
لبریز نمودند مدت سلطنت پنجاہ سال و دو ماہ و بیست و ہشت روز
بملک دکن در شہر احمد نگر ایمنی بوقوع آمدہ -

نقل از تکملہ "خلاصہ التواریخ"

بادشاہ جنت آرامگاہ صاعد معاعد قریب یزدان اسکنم الاعلی
درجات الجنان حضرت خلد مکال محی الدین (۵۷ الف) محمد
اورنگ زیب عالمگیر بادشاہ غازی بدانکہ چون حضرت اعلیٰ از
بے تدبیری بادشاہزادہ دارا شکوہ در قلم اکبر آباد -

نقل از خاتمه

برقبر مبارک حضرت بادشاہ ہر سالہ مراسم عرس بقدر حال
میشود و سی ۳۰ سال کثری زیادہ ہادولت و حشمت و کم آزاری

خلق الله و آرام و آسائش تمام و عیش و عشرت مالا کلام کہ مزیدے
ہراں متصور نبود سلطنت نمود -

منقول از دفتر اول "اکبر نامہ"

الله اکبر این چہ دریافتی است ژرف و شناختی است شگرف کہ
حقیقت ہذیران دقیقہ رس و روشن ضمیران صبح نفس کہ باریک بینان
جداول آفرینش و ہرکار گشایان لوحہ دانش و بینش اند در ترکیب
عنصری و پیکر ہولانی -

نقل از خاتمہ

و نوبت سخن بازچہ ہر دو طایفہ مقصود حقیقی شناسند در رسید
اسید کہ درین کار شگرف کاسباب آرزو گردم - قطعہ

کلکم کہ سرش زبان غیب است
گنجینہ کشای کان غیب است
زانکس کہ نگہ کند ہمہ تمکین
انصاف طلب کنم نہ تحسین

منقول از دفتر دوم "اکبر نامہ"

سلسلہ انتظام کارگاہ آفرینش کہ مظاہر حقیقت نمای شہود و شواہد
قدرت واجب الوجود است وابستہ بقرمانروائے بزرگ نہادی باید کہ
بار عالم و عالمیان را بازوئے تائید الہی برسر تواند گرفت و کار
جہان و جہانیان را بہ نیروے ...

منقول از خاتمہ

درین دم کہ دوران سخن خواہ بود
سخن از من و ہمت از شاہ بود
گرم ہمت اسیدواری دہد
تلک فرصت و بخت پیاری دہد

با این جنبش کلک گردون خوام
بہایاں برم این گراسی کلام

(۵۵ ب) منقول از دفتر سویم

سخن تازه سازم بنام خدای
کہ ناش بمعنی بود رهنمای
بنامش توان زیب گفتار داد
کہ مارا زبان بہر این کار داد
نکردد سخن تا گدراں از سہاس
چہ وزاش نہد عقل یزداں شناس
و لیکن درین دشت محمل فکن
نرفتند سرداں بہای سخن
سخنور کہ بر آسمان کوس زد
درین سر زمین بانگ افسوس زد

ہیمات ہیمات ذرہ اسکان را کہ سرگردان باد بہ حیرت ...

منقول از خاتہ

و بست و پنجم بہادر خاں بہجود نہایش پشانی بر فروخت
ازان سرتابی و دستان سرائے کہ در اسیر سہردن ہکار بردہ بود لغتی
بقلم گوالہار بر نشاندند و والا مہر شاہنشاہی اورا بر خواند -

منقول از دفتر چہارم -۱

فیب پنج شنبہ بست و ششم رمضان ہزار و دہ ہس از ہشت
ساعت و چہل و دو دقیقہ سرچشم را مجمل گذارہ شد و یازدہم بہال
از چہارم دور فرخی -

۱- مشمول جلد سوم (طبع کلکتہ) ۱۸۷۷ء ص ۸۰۲

نو روز شد و غم از جہاں بر طرف است
شبیم بر برگ همچو دُر در صدف است
منقول از خاتم

سکش بخود قلم زور چین پشانی
درین حریم ادب با قضا مجادل چیست - ۱
اگر جنازه آن رهنمای کل بگذشت
مسافران ابد را سبیل قافلہ چیست (کذا) - ۲
منقول از "چهار گلشن"

اجزائے چند مسمیٰ بچهار گلشن مؤلف مظهر دانش و بنیش و
منتخب نسخہ آفرینش مجموعہ فہرست معانی فہرست مجموعہ سخنرانی
برگزیدہ زمن راے چترمن کہ مشتمل است بر احوال اخیر راجہاے
نامدار و بادشاہان ذوی الاقتدار -
منقول از خاتم

بعد فوت شدن ماما سندری بر سجاده او جانشین گردید چنانچہ
بعد یک سال او ہم فوت کرد این ہر دو در دہلی بودند (۷۶ الف)
حالاً ہم سکھان را جز ہستی سنگھ پسر اچیت سنگھ ہرمتش گاہ دیگر
نماندہ و او در متہرا بجمعیت خوب با صد دوصد کس میماند -
منقول از "مغزن الفتوح"

۱- ہر شعر مطبوعہ نسخوں میں نہیں ملتا -

۲- فتاد روز میر ہر سر جہان ورنہ

مسافران ابد را سبیل قافلہ چیست

اگر جنازہ آن رهنمای کل بگذشت

ہذاں کہ عمر ابد یافت ست ولولہ چیست

(طبع کلکتہ - جلد سوم ص ۸۴۲)

نمائے صنّاعی کہ ستایش شمع وجود را در ظلمت شبستانِ عدم
روشن کرده اصنافِ بدایع مخلوقات را . . .
منقول از خاتم

سراین نامِ خوبست یا آنکه زشت
بپای قلم سر بسر در نوشت
مگر ماندم نام ازین یادگار
ز خاکم پس آنکه سازند خشت

منقول از "تاریخ بادشاهان هند"

سلطنت او ششماه و بیست و هفت روزه سلطنت رضیه بنت سلطان
شمس الدین سه سال و ششماه سلطان معز الدین بهرام شاه بن سلطان
شمس الدین سلطنت او بیست سال و یکماه سلطان علاءالدین مسعود
شاه بن سلطان . . .

منقول از خاتم.

نظام الدین که اشتہار عام ندارد بلوازم حکومت قیام نمود
مملکت مند را در ایام سلطنت او رونقی پدید آمد و او با سلطان لنگہ
والی ملتان ہم عصر بود و در زمان (کذا) . . . ۱-

—

۱- "نظام الدین کہ اشتہار بہام نندا دارد بعد از جام سنجر بلوازم
حکومت قیام نمود، و مملکت مند را در زمان حکومت او
رونقی پدید آمد و او با سلطان لنگہ والی ملتان معاصر بوده.
و در زمان . . . " - "طبقات اکبری" طبع کلکتہ، جلد سوم،

۱۹۳۵ء: ص ۵۱۷ -